

h

Haab (mdM *poju*, mdE *poi*).

Haaba peeti äraneeatud puuks. Ettekujutus needmisest on seotud tema lehtede värisemisega – puu on pelglik. Haava otsa poos ennast jumala tapja (mdM *škajen' šavis'*, mdE *pazon' tšavis'*). Haaba ei kasutatud ehitusel, kuna usuti, et “saatanad tantsivad selle all” (mdM *š'aitattne kšniht' alonza*). Äikese ajal oli keelatud minna haavapuu varju – välk tapab.

Kodukäija tõrjeks löödi haavateivas kurja inimese või ringikõndiva surnu haua sisse, et sulgeda tema tee. Haavateiba abil uputati sohu platsenta, et perre enam lapsi ei sünniks.

Ravivõttena oli tuntud haigete laste ulatamine läbi pooleks raiutud haava või kahe lähestikku seisva puu vahelt. Haavast tehti ka amulette.

Haigus (mdM *s'är'äd'ema*, *urma*, mdE *seredema*, *orma*).

Ersalaste ja mokšalaste ettekujutustes põhjustab kõiki haigusi inimese kehas pesitsev madu. Arusaam haiguse välimusest on ähmane (keegi, mingisugune). Mõnda tõbe, näiteks malaariat (mdM *maštiks* ‘palavik, halltõbi, külmtõbi’), kujutatakse ette sääsena (mdM *s'üs'kä*). Keegi ei tea, kus ta elab, arvatakse, et ta tuleb kuskilt kaugelt.

Haigust peeti ka raevunud jumalate karistuseks ja nõidade tegevuse või kaetuse tulemuseks. Haigusi (ka surmahaigusi) võisid põhjustada surnud esivanemad, keda unustati mälestada või kellest räägiti lugupidamatult. Haiguse põhjustajaks võis olla

ka inimene ise – uskumuse kohaselt võis ta söögi ajal ise ennast kaetada, öeldes, et sööb palju.

Haigus võis olla karistuseks keeldude rikkumise eest, näiteks teatud tööde tegemise eest pühade ajal (lihavõtted, jõulud, suvised jne). Peale selle võis haigus tulla ka tuulest või keeristormist, kui inimene sattus selle keskmesse. Haigestuda võis juuste linnupessa sattumise korral. Kui vikerkaare poole näidati näpuga või kuusse suhtuti lugupidamatult, võisid nad inimesele haiguse saata. Lihtne oli saata inimesele haigust, visates surnukirstu tegemisest jäänud laastukuhjale inimese rõivatüki või tema juuksekaflu. Terveks oli võimalik saada vaid erilise rituaali sooritamise abil nõidumiskohast võetud prüügiga.

Unenägudes peeti haiguse ettekuulutajaks valge hobusega ratsutamist või selle sadulasse istumist, samuti liha. Haigusest lahtisaamiseks tuli haiguse saatnud jumalat või surnud esivane- maid meelitada ohvri ja palvetega. Rahvameditsiinis kasutatakse selleks nõiasõnu ja loitse, hommikukastega pesemist, allikal käimist (*Vesi), eha ja koiduga kohtumist. Haiguse peletamiseks sooritati ka maagilisi toiminguid inimese ja tema asjadega.

Ainult jaanipäeval nägijaks saava mao (mdE *orva*) hammustust raviti ženšenni tõmmise ja pooleks rebitud valge tuvi verega. Selle mao inimesse sisenemisel tekkinud tüüfusepalavikku raviti saunas. Valu leevendamiseks anti haigele juua piima või kanepiõli. Seejärel tõmmati haige jalgupidi lakke ja hoiti nõnda seni, kuni mao juured tulid inimese seest välja.

Loitsudes pöörduiti tervendamispalvega erinevate jumalate poole. Müütides mainitakse silmahaigust äranokkivat suurt lindu, valget kulli ja valget taati. Taudi peatamiseks riputati haigetele lastele lukk kaela. Koduloomade taudide puhul künti raudadraga ring küla ümber ja helistati kirikukelli.

Tüüpilisteks haigusest lahti saamise viisideks on haiguse sümboolne põletamine (tavaliselt saunas kerise ees); positud või pühitsetud veega mahapesemine; haiguse ülekandmine teisele inimesele või loomale (koerale, kassile); haiguse mahamatmine; haige puude vahelt läbiviimine (*Sünd, *Tamm); haiguse tuulega laiiali ajamine või akna kaudu kerjusele andmine. Sama eesmärki teenisid rituaalne lahtiriietumine, riiete riputamine pühale puule ja haigusega kokkupuutunud asjade viskamine ristteele.

Tervenemisele võisid kaasa aidata ka enesetapjad või poodud, kui neid paluda.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk; Devjatkina, T. P. 1995. *Tainõ snov*. Saransk.

Haud (mdM *kalma*, mdE *kalmo* 'haud').

Haud kaevati traditsiooniliselt ida-lääne suunaline. Rahvaluule materjalide kohaselt pandi kirst vanasti kolme tee ristil postidele või ükskõik millise puu (v.a kask) otsa maantee ääres. Talvel jäeti kirst metsa, kevadel maeti puu alla. Hiljem hakati matma kasetohu sees. Et surnu ei tunneks millestki puudust, pandi hauapanustena kaasa hauataguseks eluks vajalikke esemeid, mida enne seda kaabiti noaga: toitu; tarbeesemeid (noad, tööriistad, linane riiet, niit, nõel); raha; mõnikord koer. Paikkonniti olid leib ja raha mõeldud kalmistu hoidja (esimene maetu) jaoks.

Alguses mälestati surnut, seejärel lasti kirst pikkade valgete käterätiku laiuste riietega (mdM *kotf*) hauda ja tõsteti seda kolm korda. Surnu asetati peaga läänesuunas, temalt paluti andestust, kästi harjuda uue elamuga ja seda mitte karta. Kõik kohalolijad viskasid kirstule kolm peotäit mulda, soovides, et muld oleks kerge. Kui haud oli kaevatud liiga suur, pidi uskumuste järgi varsti surema veel mõni sugulane. Uut surnut ennustasid veel haua ääres lahtitulnud kingapaelad või sisselangenud hauaääred.

Kui inimene suri padja peal, visati matuste ajal hauda samast padjast kolm sulge ning paluti jumalat ja esiisasid, et lahkunu ei peaks sealpoolsuses lugema üle kolme sule. Algselt oli selle kombe taust kaitsta voodiriideid surma puudutuse eest.

18. sajandil asetasiid terjuhanid hauaküngastele ridvad või aisad, 19. sajandil ehtasid Krasnoslobodi maakonna mokšad madalaid hauamaju. Majad ja ridvad tähistati peremärkidega. Hauad olid maapinnast mõnevõrra kõrgemad (laudadega kaetud viie palgi võrra). Šokša haudadel on siiani kuni 3 m kõrgused ristid. Mõnes kohas tehti haua ühte otsa auk, et surnu hing saaks välja tulla. Surnuid maeti ka jöenõlvakule.

Enne kalmult lahkumist kraabiti hauale mündilt hõbedat. Kombetalituse lõppedes jäid lähisugulased kalmistule mälestussöömaga pidama. Esivanemate jaoks jäeti kalmule toitu, mõnes Saraatovi kubermangu külas pandi see haulal olevatesse lohkudesse. Varem tapeti mehe auks varss ja naise auks lehm. Osa ohvrilooma lihast söödi, osa viidi koju, nahk riputati hauda pistetud (Simbirski kubermangus kaheks lõhestatud) ridva otsa või lähedase puu oksale. Pensa kubermangus toodi pärast matuseliste kalmistult lahkumist sinna must oinas, kelle sarvede ümber oli mässitud punane rätik. Enne tapmist talutati ta kolm korda tagumistel jalgadel ümber haua.

Nõia hauda löödi haavateivas, et ta ei saaks koju tulla. Joodikute haudu kasteti kuival ajal veega, kuna arvati, et nad võivad tekitada põuda, imedes maast vee välja (*Surnu).

Kirjandus: Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972. Saransk.

Hiireviu (mdE *panzei*, *panzi*).

Hiireviu on jumala poolt äraneetud lind. Legendi kohaselt käskis jumal pärast maailma loomist lindudel endale pesemiseks kaevud kaevata. Kõik linnud täitsid käsu, kuid hiireviu puudus töö ajal. Kohale jõudnud, otsustas ta kavaldada: soovitas varesel end mudast puhtaks pesta, et astuda jumala ette puhtana. Ise määris ennast mudaga, lendas enne varest jumala juurde ja näitas talle enda kaevatu pähe varese kaevu. Valetamise eest needis jumal hiireviu ära ning keelas tal jõgedest, järvedest ja kaevudest vett juua. Tollest ajast alates saab hiireviu janu kustutada vaid vihmavee ja kastega. Kui pikka aega sadanud ei ole, hakkab hiireviu nutma ja jumalalt vett paluma.

Selle legendi põhjal on tekkinud vanasõnu ja kõnekäände nende kohta, kes armastavad võõra töö tulemusi kasutada. Mokšad ütlevad: *Panzit' kon'd'äks vad'en'd'sõ pr'ants i mär'gi: "Äšit' mon šuvine!"* (Hiireviu moodi määrib pea ära ja ütleb: "Mina kaevasin kaevu!").

Kirjandus: UPTMN 10. *Legendõ, predanija, bölitški* – 1983; 11 – 1987. Saransk.

Hing (mdM *vaimä*, mdE *oime*).

Peale inimeste usuti hing olevat ka loomadel ja taimedel, sealhulgas puudel. Kõige vanem hingekujutelm on seotud hingamisega (mdM *vaimon' targama*, mdE *oimen' tarksema* 'hingama'). Algselt saab inimene sündides hinge emalt. Nižni Novgorodi ersad arvasid, et sündimata inimeste hinged asuvad pilvede taga Ange pat'ai majas. Hilisemate ettekujutuste järgi pärineb hing jumalalt ja asub südames. Oletati, et hing võib une ajal inimese kehast lahkuda, kusjuures nõidade hinged võivad teha selliste rännakute ajal kurja. Uskumuse järgi allub nõia hing kuradile.

Ersade arvates saabub surm siis, kui hing "nukrutsema" hakkab. Kombekohaselt pandi surija juurde klaas veega (mdM *vaimä ved'*, mdE *oime ved'* 'hinge vesi'), milles hing saab ennast pesta. Klaasi peale asetati puupilbas, tähistamaks silda teise ilma. Hinge heatahtlikkuse tagamiseks pandi veeklaasi münt, selle kõrvale karask või leib. Hing lahkus kehast helesinise pilvena.

Surnuitkudes kujutatakse hinge roheline liblikana, mis sümboliseerib hinge õhulisust ja kehatust. Ersa itkudes viis jumala poolt kätkis maale saadetud kolmas pühak inimhinge jõe äärde pesema (*Surm). Kui inimene suri, öeldi: mdM *vaimots liss'* 'hing läks välja'; mdE *oimenze noldõze* 'lasi hinge välja'.

Usuti, et pärast surma võib hing käituda erinevalt: minna veel sündimata lapse sisse, naise emakasse (naine rasestub), jääda ringi rändama või siirduda kuskil idas, maa all asuvasse hauatagusesse ilma. Nižni Novgorodi ersad arvasid, et kõik surnute hinged võtab oma kuningriigis vastu Ange pat'ai kolmas poeg Nazarompaz, kes heade ja lahkete inimeste hinged saadab oma vanema venna Niškepazi juurde, kurjad ja halvad aga Šaitani juurde. Kui koolnu keha läks kirstus karvaseks, usuti, et jumal ei võta tema hinge vastu. Selline hing kolask külas ringi ega leidnud kusagil asu. Pärिमuse järgi vaevlevad patused põrgus. Kui inimene oli oma maises elus õiglane, siis rändas tema hing taevasse niiti või juuksesalku pidi. Surnust polnud kombeks halvasti rääkida, kuna usuti, et pärast surma näeb ja kuuleb hing kõike (itkemist, matuseid jne).

Kristluse mõjul hakkas levima arvamus, et surnu hing viibib kodus 40 päeva ja seejärel siirdub ta teise ilma. Siis korraldatakse

mälestamine, minnakse hauale ja jäetakse sinna toitu. Laialt levinud uskumuse kohaselt tulevad hinged lihavõttepühadel koju.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979. Saransk.

Hobune (mdEM *alaša*).

Hobune oli erilise austamise objekt, ohvriloom, soojuse ja kevade sümbol. Arheoloogilistesse mälestistesse ilmub hobune varakult. Rauaaja hobusekultus peegeldub naiste hobusekujulistest ripatsites. Mütoloogilises laulus “Hobune ja kull” võitleb valgete jalgadega kõrb, kelle laubal on valge täht, kulliga rahva toitja ja maavalitseja staatuse pärast ning võidab.

Hobuse ohverdamist jäädvustas 15. sajandil I. Barbaro. Hobuse jalad pandi kammitsasse, pea seoti maasse rammitud vaiade külge ja loom tapeti vibuga. Hobuse nahast tehti topis, mille juures väljakul palvetati, puu otsa riputati ohvrianniks sooblite, oravate ja rebaste nahku. Rituaalsete toimingute järel söödi liha ühiselt ära. Mõnikord pandi hobusetopis puu otsa ning austati seda kui päikest. Atjaševi rajooni Lobaski (ersa) külas ohverdati hobune meeste mälestuspäevade ajal. Pärast rituaalset söömingut jäeti hobuse nahk kalmistule. Nahk riputati tammeokstele ja pandi hiljem ribadeks lõigatuna kalmule. Pärast ristiusu vastuvõtmist hobuste ohverdamine lakkas, nende liha ei kasutatud mälestamissöögina ega tarvitatud kuni viimase ajani toiduks.

Kalendri- ja hõimupühadel on mõnes külas tänini peorituaalised hobusekujud. Püha Vaimu apostlitele ilmutamise pühal etendasid Simbirski kubermangus kaks meest hobust, kellele seoti kaela kelluke ja pandi poiss selga; pärast söödi rituaalset munaputru.

Hobuse austamine peegeldub näiteks hõimuküünla *štatoli* (*Küünal) edasiandmise riituses, mille käigus naised ratsutasid võidu keppide seljas. Hobusepeaks olid hirsiga täidetud ja lehvidega kaunistatud kotikesed. Täku tunnuseks olid ühele kotile alla ömmeldud kaks punasest riidest pallikest. Teisele palvusele suunduti protsessioonina, naised ratsa keppide seljas,

imateerides hobuste hirnumist. Osa naisi hoidis käes värviliste paelte ja kellukestega kaunistatud puuhobuseid, mida raputati tantsulaulude taktis.

Ka pulmades käibisid hobusekultusega seotud maagilised tavad. Simbirski kubermangus liikus pulmapirukaid majast aita noorte abieluvoodi kohale viiva protsessiooni ees naine, valjad peas, ja imiteeris hobust: trampis jalgu, hüppas ja hirnus. Atjaševi rajoonis ratsutavad vanad naised tänini perekonnaseisuametist tulevale noorpaarile värvitud keppidel vastu.

Ratsaniku kuju päiksehobuse seljas oli ersa lihavõtterituaalides laialt levinud. Ersa uskumuse järgi saabub lihavõte valge hobuse seljas. *Pašaks* (lihavõtteks) valiti küla kokkutulekul mees, kel oli hele (kas hiirekarva või valge) hobune. Ratsanik võeti külas vastu soola ja leivaga. Ta peatus iga maja juures, soovis õnne ja heaolu. Vastutasuks kostitas pererahvas teda meskiga. Lihavõtete lõpul saadeti mees hobusel külast välja, paugutades samal ajal püsse.

Suvistepühaaegsel naiste palvusel esines hobusena mehe-riietes naisterahvas, valjad peas. Hobuse kehastaja märatses, hüppas, hirnus ja võitles meestega. Suvistepühade ajal toimus selliseid palvusi ühes ja samas külas mitu korda.

Kevade saatmise pühal ehitakse külates siinamaani hobuse kuju kui kevade kehastust. Kevadistes rituaalides sümboliseerib hobune lisaks "mängivale" päikesele veel taimestiku kasvu. Talupoeg samastas hobuse taimede ja leivaga.

Hobune kui päikese personifikatsioon esineb vastlate, lihavõtete, suvistete ja näärde ajal, s.t ta seostus nende pühadega, millega olid seotud põlluharijate lootused soodsale ilmastikule ja rohkele päikesele. Selle näiteks on eredad näärituled, mis kutsuvad päikest heledamini särama; vastlapannkoogid, mis on päikese sümboliks; sibulaga värvitud lihavõttemunad, mis sümboliseerisid ühte aegu nii päikest kui ka elu; noorte kaskede murdmine, et maale ja inimestele üle kanda looduse ja päikese jõudu.

Uue aasta algusele pühendatud *tantsukodu (*kštiman' kud*) ajal oli keskne roll jämedast riidest kerega hobuse kujul, mille pea püüti vormida võimalikult loomutruu. Kovõlkino rajooni Rõbkino külas kasutati kepi otsa asetatud ehtsat hobuse pealuud. Noorte

naiste erootilised hobusemängud sümboliseerisid uuenevat loodust. Eredalt rietatud tütarlaps hobuse seljas kujutas uut aastat.

Pandi tähele, et ilmamuutuse eel väherdab hobune maas, vihma tulekul võpatab ja puristab. Uskumuste järgi tuli selleks, et hobused tuleksid koju, riputada ahju ette talale kotike hobuse hammastega. Hobuse pealuud kasutati mesilates ohutisena. Unes hobuse nägemine tähendas haigust, hobuse seljast kukumine tervenemist, hobune suuraudu närimas aga tulekahju.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epičeskaja pesnja*. Saransk; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.

Hobusepalvus (mdEM *Alašan' ozks*; *alaša* 'hobune', *ozks* 'palvus, püha').

Alašan' ozks oli Issanda ületõusmise pühal hobuste terviseks peetud palvus. Päev enne palvust osteti ühisraha eest meemõdu (*pure*), sigu ja hanesid. Pererahvas, kelle käes oli palvuse ettevalmistamise kord, viis palvepaigale männi juurde puud, katlad, tassid ja muu tarviliku ning valmistas rituaalse toidu.

Hobusepalvusele tuli igast perest üks inimene, kes tõi kaasa leivapätsi, millesse oli asetatud kanamuna, nii et üksnes väike osa sellest paistis välja. Kaasatoodud leivad asetati maa peale ritta. Nende ette maasse löödud teibale pandi hobuste patroonide Floori ja Lavri ikoon põleva küünlaga. Palvuse, milles paluti ülemjumalal Verepazil (mdE) ning Flooril ja Lavril hoida hobuseid kõige halva eest, viisid läbi kolm valitud vanameest. Pärast palvust käisid nad kolm korda ümber leibade, puudutades kummagi käega kolm korda iga leiba. Kolmanda ringi ajal lõikas eeskõndija noaga igast pätsist viilu ja pani kaussi. Seejärel maeti viilud põõsa alla ja algas rituaalne söömaae.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.

Humalaema (mdM *Koml'ava*, mdE *Komol'ava*; mdEM *koml'a* 'humal' + *ava* 'naine, ema').

Koml'ava on metsikute taimede ja humala kaitsja, rituaalse joogi *pure* perenaine. Humalaema sümboliseerib looduse ohjeldamatut jõudu, taltsutamatus (*Koml'avat* võrreldakse jalust maha paiskava tuulega), energia üleküllust, rõõmu, laulu, tantsu, lihaliikku armastust, tahet ja võitlemist. *Ange pat'ai ei sallinud humalat, sest see kasvas kuradi toodud oksast. *Komlavast* kõneleb suur laulutsükkel ja ta esineb sageli pulmalauludes, kusjuures humal on neis alati personifitseeritud. Veel vanapärasemates lauludes kujutatakse humalat naise, ema ja metsakaitsjana. *Koml'ava* peakate ja kleit on tavaliselt kulla ja hõbeda karva nagu müütilistel kangelastel. Lauludes märgitakse tavaliselt humala märga ja pimedat (maa) kasvukohta, millega rõhutatakse humala seotust naiseliku algega. Kui humal aga kasvab mööda puutüve ja oksa tippu, omandavad tema kollased käbid jumaliku päikese värvi, mis märgib meheliikku alget.

Komlavaga seotud pärimuses tuleb esile metsiku ja kultuurse vastandus, millest ühte esindab humalaema ja teist *leivaema Norovava. Humal ja vili sümboliseerivad aastaegade vaheldumist: kangelaste üks seisund vahetub teisega ja koos sellega saabuvad järjestikku kevad, suvi, sügis ja talv.

Härjapalvus (mdEM *Buka ozks*; *buka* 'härg', *ozks* 'palvus, püha').

Saraatovi oblastis ohverdati enne ülestõusmispüha härg, valmistati kalja ja meejooki. Ohvritalituse viisid läbi neli meest – igal aastal valiti selleks uued inimesed. Pidustused toimusid künkal kaskede all. Riituse ajal istusid vanad lesknaised ja -mehed kase otsas (nende toit pandi oksa külge seotud anumasse). Üks riituse läbiviijatest luges palve Škaile (Niškele), paludes õiglust, head saaki ja loomade sigivust. Ohvrilooma naha kase alumisele oksale riputamise ajal põlvitasid inimesed käed taeva poole tõstetud. Pärast riitust müüdi loomanahk maha, raha läks ühiskassasse järgmise palvuse tarvis.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Mordva mütoloogia

Tatjana Devjatkina

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator8/>

ISBN 978-9949-490-16-5

Tartu 2012

Trükkis ilmunud: Tatjana Devjatkina. Mordva mütoloogia.
SATOR 8. Tartu 2008

Tõlge: Irina Orehhova, Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Kadi Sarv

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

Kaanepilt: Juri Dõrin "Uneskõndija"

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Tatjana Devjatkina *Mifologia Mordvõ*

Saransk: Krasnõi Oktjabr 1998

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti Hõimurahvaste Programm, Tartu Ülikooli Paul Ariste soomeugri põlisrahvaste keskus, EKM FO, SF 0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusala laiendamine ja folkloori tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, EKM Teaduskirjastus